

Sahîhu'l-Buhârî'de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları

Ataullah ŞAHYAR, Yard. Doç. Dr.*

“Mutâbi' Ahâdîth in
Sahîh al-Bukhârî and
the Purposes of
Mutâba'ah”

Abstract: In order to tackle thoroughly and academically every aspect of the *Sahîh al-Bukhârî*, considered to be the most authentic book after Holy Quran, it is essential that the methods used in this work are made evident. Bukhari's dexterous employment of one of the aforementioned methods, namely the method of mutâba'ah is a prominent factor that garners his work such value. As one digs deeper, it is seen that method of mutâba'ah encompasses the rules and principles of every study on hadîth and narratives. Although not every aspect of the mutâba'ah used in *Sahîh al-Bukhârî* is studied within this article, it is aimed that certain prominent ones that are deemed essential in the contemporary day are brought to light, via the scrutinization of points such as the way and the frequency mutâba'ah is used and the purpose it is used for, inasmuch to draw certain crucial conclusions to equip oneself with deeper insight on the book and its author.

Citation: Ataullah ŞAHYAR, “Mutâbi' Ahâdîth in *Sahîh al-Bukhârî* and the Purposes of Mutâba'ah” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XII/1, 2014, pp. 61-77.

Keywords: Mutâba'ah, Mutâbi', I'tibâr, Fard, Gharîb.

Giriş

Sübûtu açısında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh eser olduğunda ulemanın ittifak ettiği Buhârî'nin *el-Cami'u's-sahîhi*, tasnif edildiği dönemden itibaren başta muhaddisler olmak üzere bütün İslâm ümmetinin ilgisini çekmiş ve İslâmî ilimlerin bütün dallarında gün geçtikçe itibarı artarak günümüze kadar ulemanın ilgi odağı olma başarısını elden bırakmamıştır. Eser üzerinde şerh ve ihtisar çalışmaları başta olmak üzere pek çok çalışma yapılmış ve İslâmî ilimlere dair telif edilen neredeyse her çalışmada bu esere atıflar yapılmıştır.

Hal böyle olunca Müslümanların zihninde genel olarak bu eserde tahrîc edilen her hadisin sahîh olduğu intibâî ağırlık kazanmıştır. Fakat hadis ilmiyle iştigal eden uzmanlar hariç Buhârî'nin eserinde dikkate aldığı hususların de-taylarına her okuyucunun vakıf olduğunu söylemek güçtür. Dolayısıyla zaman

* Marmara Üniv., İlahiyat Fak., Hadis, İSTANBUL, sahyar@gmail.com

zaman *Sahîhu'l-Buhârî*'de yer alan hadislerin sıhhati konusuna şüpheyle yaklaşanlar olabilmektedir. Sözelimi eserdeki mutâba'at ve şevâhid konumunda tahrîc edilen bazı hadislerden yola çıkılarak eserde pek de sahîh olmayan bir takım rivâyetlerin tahrîc edildiği vb. tartışmalar ortaya atılmış ve eserin sıhhatile ilgili bazı şüpheler dile getirilebilmiştir.

Meseleyi ele almadan önce şu hususa işaret etmekte fayda görüyoruz: *Sahîhu'l-Buhârî*'de tahrîc edilen hadisleri üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar, bâb başlığında kullanılan mu'allak hadisler, asıl konumda tahrîc edilen senedli hadisler, mutâba'at ve şevâhid konumunda tahrîc edilen hadislerdir. Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahîh eser olduğunda ulemanın ittifakı, sadece asıl konumda muttasıl senedle tahrîc edilen hadisler için geçerlidir. Bâb başlığında kullanılan mu'allak hadisler ile mutâba'at ve şevâhid konumunda yer verilen hadisler için geçerli değildir. Bâb başlığında takdim edilen hadisleri Buhârî isnadsız bir şekilde, mu'allak nakletmiş ve böylece bu rivâyetlerin kendi sıhhat şartlarına uygun olmadığını ortaya koymuştur.

Mutâba'at ve şevâhid konumunda tahrîc edilen hadislere ise, Buhârî'nin lüzum gördüğü yerlerde asıl konumdaki bazı hadisleri takviye ve bazı hususlarda açıklama yapmak üzere eserde yer verilmiştir. Buhârî'nin vardığı hükümleri ve kanaatini ispat etme sadedinde ise, sadece asıl konumunda tahrîc edilen hadisler verilmiş ve Buhârî kendi görüşlerini bu hadislere dayandırdığı için en sahîh kabul ettiği hadisleri asıl konumda tahrîc etmiştir. Dolayısıyla bâb başlığında veya mutâba'at ve şevâhid konumunda yer verilen bir hadisin bazı ilim adamları tarafından sahîh kabul edilmemesi, *Sahîhu'l-Buhârî*'de zayıf hadis olduğu anlamına gelmemektedir.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde mutâba'at konumunda tahrîc ettiği hadisler, bu tür hadislerin sıhhat durumu ve tahrîc edilme sebepleri gibi hususlar şöylece değerlendirilebilir:

A. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki Mutâbi' Hadisler

Buhârî, *Sahîh*'inde yerine göre bazen “تابعه فلان” bazen “تابعه عن فلان” gibi lafızlar kullanarak bir hadisin farklı tarîklerini mutâba'at konumunda vermektedir.¹ Buhârî “تابعه عن فلان” dediğinde kimin kime mutâba'at ettiği daha kolay anlaşılırken, sadece “تابعه فلان” dediğinde ise, kimin kime mutâba'at ettiği pek kolay anlaşılmamakta ve mutâbi' râvînin tabakasını öğrenmeye ihtiyaç duyulmaktadır.²

Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan mutâbi' hadisleri ele almadan önce, “mutâba'at” terimini izah etmek konunun izahını kolaylaştıracaktır.

¹ Keşmirî, Muhammed Enver Şâh el-Keşmirî, *Feyzu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Muhammed Bedri), I-VI, Beyrut 1426/2005, I, 108.

² Aynî, Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şehru Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut, ts. (Dâru ihyau't-türasi'l-Arabî), I, 8.

1. Mutâba'atın Tanımı

Sözlükte “تبع/tebe'a” kökünden türeyen ve “takip etmek, uymak” gibi anlamlara gelen mutâba'at, ıstılah olarak ferd veya garîb olduğu düşünölen bir hadisin râvîsine, başka bir râvî tarafından muvafakat edilerek aynı hadisi o râvînin bizzat hocasından veya hocasının hocasından yahut daha üst tabakadaki bir şeyhten rivâyet etmesine denmektedir.³

Eğer muvafakat eden kişi hadisi, râvîsinin bizzat kendi hocasından rivâyet ederek mutâba'at ederse, bu duruma mutâba'at-ı tamme denir. Eğer o râvînin hocasının hocasından veya daha üst tabakadaki hocasından rivâyet ederek mutâba'at ederse, buna mutâba'at-ı kâsıra veya mutâba'at-ı nâkîsa denmiştir. Mutâba'at eden kişi mutâbî, asıl hadisin râvîsi ise mutaba'aleyh olmaktadır.⁴

Bir hadisin ferd veya garîb olup olmadığını belirlemek için başvuru olan bir usûl olarak mutâba'at, bir hadisin bütün tarîklerini araştırmak ve farklı kaynaklardaki yerlerini tespit etmek suretiyle anlaşılabilir. Bu tür araştırmaya 'i'tibâr' adı verilmiştir. Şu halde i'tibâr, mutâba'atı tespit etmenin ve ona ulaşmanın yegâne yoludur.⁵

2. Sahîhu'l-Buhârî'deki Mutâba'at Üzerine Bazı Mülâhazalar

Sadece sahîh hadislerden oluşu bir eser tasnif etme amacıyla *Sahîh*'ini kalemeye alan Buhârî, sahîh kabul ettiği hadisleri sadece takdim etmekle yetinmeyip döneminde cereyan eden i'tikâdî, fikrî ve fikhî bazı problemler hakkında vardığı kanaatini de ortaya koymaya çalışmış ve bu görüşlerini, öğrendiği sahîh hadislerle temellendirmeye özen göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında Buhârî'nin bu eseri, sadece bir hadis kitabı olmayıp aynı zamanda bir fikh ve

³ Mutâba'atın tanifi ile ilgili bk. İbnü's-Salâh, Ebü Amr Osman b. Abdurrahmân, *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmu'l-hadis* (thk. Nurettin İtr), Beyrut 1406/1986, s. 82-85; Şehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Şehâvî, *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadis* (thk. Ali Hüseyin), I-IV, ys. (nşr. Mektebetü's-sünne), 1424/2003, I, 255-260; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* (nşr. Nurettin İtr), Dımaşk 1413/1992, s. 70-72; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Kahire 1385/1966, I, 241-245; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdis min funûni mustalahi'l-hadis* (thk. Muhammed Behcetü'l-Beytâr), Beyrut 1407/1987, s. 132; et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Kavâ'id fi 'ulûmi'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde), Beyrut 1392/1972, s. 45-46; Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, Ankara 1980, s. 174-175; Salahattin Polat, “Mutâba'at”, *DİA*, XXXII, 180-181. Ayrıca konuyla ilgili yapılan bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır (İsa Eren, *Hadis'te İ'tibâr ve Sahîhu'l-Buhârî'de İ'tibâr Uygulaması*, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2007).

⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut, ts. (nşr. Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî), I, 68.

⁵ San'ânî, Muhammed b. İsmâil el-Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr lime'âni Tenkîhi'l-enzâr* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdürrahîm), I-II, Medine, ts. (el-Mektebetü's-selefiyye), II, 11-15; Muhammed Accâc el-Hatîb, *el-Muhtasaru'l-vecîz fi 'ulûmi'l-hadis*, Beyrut 1411/1991, s. 174-175.

fikir kitabıdır. Dolayısıyla Buhârî eserinde, hadislerin sıhhatini ispat etmekle beraber, hakikatte, benimsediği görüşlerini bâb başlıklarında temellendirmeye ağırlık vermiştir. Şu halde Buhârî *Sahih*'inde, görüşlerini ispat etmek amacıyla asıl konumda tahrîc ettiği hadislerin sıhhati için dikkate aldığı şartları tam olarak taşımayan, fakat asıl konumda tahrîc ettiği hadisleri bir nevi takviye eder mahiyetteki hadisleri mutâba'at konumunda vermektedir. Bir başka ifadeyle Buhârî'nin yer verdiği mutâbi' hadisler, ikinci dereceden delil olup sıhhat bakımından asıl konumdaki hadislere göre daha alt mertebededir. Nitekim konuyla ilgili önemli çalışmaları bulunan bazı ilim adamları, eserlerinde bu hususla alakalı olarak bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Sözelimi, İbn Mâce'nin *Sünen*'i hariç *Kütüb-i sitte*'nin diğer beş eseri üzerinde *Şürûtu'l-eimmeti'l-hamse* adında bir eser telif eden Hafız Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî (ö. 584/1188) eserinde şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Râviler beş kademeye ayrılmıştır. Birinci kademe râviler, Buhârî'nin kaynağını oluşturmuştur. Buhârî bazen ikinci kademedeki bazı râvilerin hadislerine de *Sahih*'inde yer vermiştir. Eğer 'Durum sizin dediğiniz gibi ise ve Buhârî ile Müslim sahîhlerine sadece sahîh olan hadisleri aldıysa, Buhârî'nin Fülejh b. Süleymân, Abdurrahmân b. Abdullah b. Dinâr ve İsmâil b. Ebî Üveys gibi; Müslim'in de Muhammed b. İshâk gibi hakkında cerh ifadeleri bulunan râvilerin hadislerine sahîhlerinde yer vermiş olmalarına ne denmeli?' denilirse, cevabım şudur: Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde, zayıf oldukları söylenen bazı râvilerin hadislerine yer verildiği doğrudur. Ancak o râvilerin zayıflığı, hadislerini reddetmeyi gerektirecek boyutta değildir.”⁶

Ünlü tarihçi ve münekkî ez-Zehebî ise (ö. 748/1347) bu hususta şöyle demiştir:

“Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde, hadislerine şevâhid ve mutâba'at konumunda yer verdikleri râviler arasında, hıfzında bazı sıkıntılar olan ve güvenilirliğinde tereddüt ettikleri kimseler vardır.”⁷

Sahihayn musanniflerinin tenkide uğramış râvilerden rivâyette bulunmaları hususunda Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî de (ö. 852/1448) şöyle demiştir:

“Buhârî, Müslim'in aksine, hakkında cerh ifadeleri bulunan râvilerin hadislerini çoğunlukla istişhad, mutâba'at ve taliklerde tahrîc etmiştir. Müslim, bu tür râvilerin hadislerini çoğunlukla asıl ve ihticâc konumunda tahrîc eder. Buhârî ise Müslim'in,

⁶ Hâzimî, Ebû Bekir Muhammed b. Musâ el-Hâzimî, “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, *Selâsü resâil fi 'ilmi mustalahi'l-hadis* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), s. 171-172. Hâzimî'nin ifadesi şöyledir:

وقد قسم الرواة إلى خمس طبقات وجعل الطبقة الأولى مقصد البخاري، ويخرج أحياناً من أعيان الطبقة الثانية فإن قيل: إذا كان الأمر على ما مهدت، وأن الشيخين لم يودعا كتابيهما إلا ما صح، فما بالهما خرجا حديث جماعة تكلم فيهم، نحو فليح بن سليمان، وعبد الرحمن بن عبد الله بن دينار، وإسماعيل بن أبي أويس عند البخاري، ومحمد بن إسحاق وذويه عند مسلم. قلت: أما إيداع البخاري ومسلم كتابيهما حديث نفر نسبوا إلى نوع من الضعف فظاهر، غير أنه لم يبلغ ضعفهم حداً يُرَدُّ به حديثهم.

⁷ Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, *el-Mûkiza fi 'ilmi mustalahi'l-hadis* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Haleb 1412, s. 80.

hadislerini mutâba'at konumunda tahrîc ettiği râvîlerden ekseriyetle hadis almaştır. Dolayısıyla Buhârî'nin, hadislerine mutâba'atta yer verdiği râvîlerden pek çoğunun hadisleriyle Müslim ihticâda bulunmuş, fakat Buhârî Müslim'in, hadislerine mutâba'atta yer verdiği râvîlerden hadis almamıştır".⁸

İbn Hacer'in bu tespiti gösteriyor ki, Buhârî kendisinden önceki cerh ve ta'dil âlimlerinin, cerh-tadil mertebesi bakımından üçüncü tabakadan kabul ettikleri râvîlerden *Sahîh*'inde asıl konumda hadis tahrîc etmemiş, ancak bu tür râvîlerin hadislerine mutâba'at ve şevahit konumunda yer vermiştir.⁹

İbn Hacer bu konu ile ilgili ayrıca şöyle demektedir:

"Sahîh'in sahibi herhangi bir râvînin hadisini eserine aldığı anda, o râvînin adaleti, zabtı ve gafil olmadığı onun (Buhârî'nin) nezdinde tesicillenmiş olur. Özellikle, cumhur imamların o iki kitabı sahîh olarak nitelemesi de o râvînin ta'dilini destekleyen bir durumdur. Bu avantaj, hadisi sahîhte yer almayan râvîler için geçerli değildir. Bu aynı zamanda, o iki kitapta zikredilen kişilerin tadil edildiğine cumhurun da ittifak ettiği anlamına gelir. Bu durum, hadisi asıl konumda tahrîc edilen râvîler için geçerlidir. Mutâba'at, şevâhid ve taliklerde hadisine yer verilen râvîler ise, sıdk ile tavsif edilmekle beraber, hadisin yer aldığı kaynağa göre zabt ve diğer hususlarda derece bakımından birbirlerinden farklılık arz etmektedir".¹⁰

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği mutâbi hadislerin râvîleri, birinci dereceden güvenilir olmayıp ta'dilin ikinci basamağında kabul edilenlerdir. Dolayısıyla Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunduğu mutâba'atın, eserinin telif amacından farklı olduğu ve bir takım eksiklikleri gidermek için izlenmiş bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır.

Şu halde Buhârî'nin, *Sahîh*'inde yer verdiği Mutâbi hadislerin, bâb başlığıyla alakalı yeterince sahîh hadis bulamadığı için zikrettiği hadisler olduğu söylenemez. Bilakis Buhârî, bilinçli ve planlı bir şekilde konu bütünlüğünü sağlamak, gelebilecek muhtemel soruları cevaplamak ve oluşabilecek muhtemel açıkları kapatmak gibi pek çok nedenlerle mutâba'ata başvurmuştur. Bu itibarla mutâba'atın Buhârî'ye özgü bir takım sebepler ihtiva eden bir metod olduğu ileri sürülebilir.

⁸ İbn Hacer el-Askalâni, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* (thk. Mes'ud Abdülhamid ve Muhammed Fâris), Beyrut 1414/1994, s. 65. İfadenin aslı şu şekildedir:

أنا أكثر هؤلاء الرجال الذين تكلم فيهم من المتقدمين يخرج البخاري أحاديثهم غالباً في الاستشهاد والمتابعات والتعليقات بخلاف مسلم، فإنه يخرج لهم الكثير في الأصول والاحتجاج ولا يعرج البخاري في الغالب على من أخرج لهم مسلم في المتابعات. فأكثر من يخرج لهم البخاري في المتابعات يحتج بهم مسلم، وأكثر من يخرج لهم مسلم في المتابعات لا يعرج عليهم البخاري.

⁹ İbn Hacer el-Askalâni, *Hedyü's-sâri mukaddimetü Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve Muhibbuddîn el-Hatîb), Beyrut 1379, s. 384; a.mlf. *Nüket*, s. 65.

¹⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, s. 384. İbn Hacer'in ifadesi şöyledir:

تخريج صاحب الصحيح لأي راو كان مقتض لعدالته عنده، وصحة ضبطه، وعدم غفلته، ولا سيما ما انضاف إلى ذلك من إطباق جمهور الأئمة على تسمية الكتابين بالصحيحين، وهذا معنى لم يحصل لغير من خرج عنه في الصحيح، فهو بمثابة إطباق الجمهور على تعديل من ذكر فيهما، هذا إذا خرج له في الأصول، فأما إن خرج له في المتابعات والشواهد والتعليق فهذا يتفاوت درجات من أخرج له منهم في الضبط وغيره، مع حصول اسم الصدق لهم.

Öte yandan Buhârî, zayıf râvilerden hiçbir şekilde hadis almadığı iddiasında bulunmadığı gibi zayıf râvilerden gelen hadislerle *Sahîh*'inde hiçbir şekilde yer vermemek gibi bir kaide benimsemiş de değildir. Buhârî *Sahîh*'ine sadece sahîh hadisleri almayı ilke edinmiştir. Ancak sika râvilerin rivâyet ettiği her hadis sahîh olmadığı gibi, zayıf kabul edilen râvilerden gelen bütün hadisler de zayıf değildir. Dolayısıyla Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan sahîh hadisler, çoğunlukla sika râvilerden nakledilmiş olmakla birlikte az da olsa hakkında bazı cerh ifadeleri bulunan zayıf râviler vasıtasıyla da gelebilmiştir. Zayıf râvilerden gelen hadisler, *Sahîhu'l-Buhârî*'de genellikle mutâba'at ve şevâhid konumunda yer almaktadır.¹¹

Buhârî'nin, *Sahîh*'inde mutâba'at konumunda yer verdiği her hadis, muvafakat ettiği asıl konumundaki hadise her hususta benzerlik arz etmeyebilir. Bazen hadisin metnine bire bir mutâba'at söz konusu olurken, bazen metindeki sadece bir hususta mutâba'at edildiği belirtilmektedir.¹² Bazen de aynı metne değil aynı anlama gelen benzeri metne mutâba'at edildiği görülmektedir.¹³

Buhârî bazen hadisin bir başka sahâbî tarafından rivâyet olunan şevâhid konumundaki tarikine de mutâba'at muamelesi yapmıştır.¹⁴

B. Mutâba'atın Sayısı

Buhârî'nin, *Sahîh*'inde ne kadar Mutâbî' hadis tahrîc ettiği hususunda kaynaklarda belirtilmiş net bir rakama rastlamış değiliz. Ancak "المكتبة الشاملة", "جوامع الكلم" ve "موسوعة الحديث الشريف" gibi çeşitli bilgisayar programlarından istifade ederek "تابعه" ve "وَرَوَاهُ" gibi kelimelerden hareketle tarama yapıldığında *Sahîhu'l-Buhârî*'de 198 yerde "تابعه" ifadesi, 34 yerde de "وَرَوَاهُ" ifadesi olmak üzere toplam 232 yerde mutâba'at amaçlı hadis nakledildiği görülmektedir.

Mutâbî' Hadislerin Asıl Konumunda Tahrîc Edilmesi

Sahîhu'l-Buhârî'de yer verilen mutâbî' hadislerin, neredeyse bütün hadis kaynaklarında ayrıca tahrîc edilebildiği görülmektedir. Bazen Buhârî tarafından mutâba'at amaçlı nakledilen hadisler, yine *Sahîhu'l-Buhârî*'de ayrıca asıl konumda nakledilmiş, bazen de bu hadisler diğer kaynaklarda nakledilebilmiştir. Bu durum kısaca şöyle değerlendirilebilir:

1. Mutâbî' hadislerin *Sahîhu'l-Buhârî*'de Asıl Konumunda Tahrîc Edilmesi

Mutâba'at konumunda tahrîc edilen bazı hadisler, taliklerde olduğu gibi, eserin değişik yerlerinde ihticâc makamı olan asıl konumda da verilebilmiştir.

¹¹ Zehebî, *Mûkiza*, s. 79-81; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 381; a. mlf., *Nüket*, s. 65.

¹² Bu örnekte olduğu gibi: تَابِعَهُ جَرِيذٌ عَنْ مَنْظُورٍ فِي قَوْلِهِ لَأُ: Buhârî, Hacc 146; تَابِعَهُ الْحَسَنُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ: Buhârî, Zekât 29.

¹³ Bu örnekte olduğu gibi: تَابِعَهُ إِسْحَاقُ الْكَلْبِيُّ حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ مِثْلَهُ: Buhârî, Menâkibu'l-ensâr 46.

¹⁴ Keşmirî, *Feyzu'l-bârî*, II, 477. Fuat Sezgin de Buhârî'nin Mutâba'atlarının usulcülerin tarifine uymadığını iddia etmiştir. Bk. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000, s. 134.

Bu durumda mutâba'at konumundaki hadisin zayıf olduğunu söylemek mümkün olmadığına göre, Buhârî'nin bu hadisleri, bâb başlıkları ile münasebetini dikkate alarak yerine göre asıl, yerine göre de mutâba'at konumunda tahrîc ettiği söylenebilir. Ayrıca bu hususla alakalı olarak İbn Hacer el-Askalânî şöyle demiştir:

“Mutâbi' hadis eğer *Sahîh*'in başka yerlerinde mevsûl olarak veriliyorsa Buhârî, ya Mutâbi' hadisi ihtisar etmek istemiş veya hadisi ezberinden manen rivâyet ettiğinden dolayı ihtilâflı bir durumda kesin ifade kullanmaktan kaçınmış olabilir. Eğer mutâbi' hadis *Sahîh*'in başka yerlerinde mevsûl olarak yer almıyorsa, inkita veya ızdırab ya da râvisinin başkasına gizli kalmış bir zayıflığı nedeniyle hadisin, illetli olması muhtemeldir”.¹⁵

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere *Sahîhu'l-Buhârî*'de yer alan mutâbi' hadislerden eserin başka yerlerinde mevsûl olarak yer almayanların sıhhat durumu bilinmemekte ve mevsûl olarak tahrîc edildiği yerine göre değerlendirilebilmektedir.

Bu hususla ilgili şu örneği zikretmek mümkündür:

حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَسْبُوا الْأَمْوَاتَ، فَإِنَّهُمْ قَدْ أَقْضَوْا إِلَيَّ مَا قَدَّمُوا» وَرَوَاهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْقَدُوسِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، وَمُحَمَّدُ بْنُ أَنَسٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، تَابِعَهُ عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ، وَابْنُ عَزْرَةَ، وَابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ شُعْبَةَ

“Adem > Şu'be > el-A'meş > Mücahid > Âişe tarikiyle nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: ‘Ölünün arkasından konuşmayınız. Onlar amelleri ile göçüp gittiler.’ Bu hadis Abdullah b. Abdülkuddüs > el-A'meş ve Muhammed b. Enes > el-A'meş isnadiyla da nakledilmiştir. Ali b. el-Ca'd, İbn 'Ar'ara ve İbn 'Adî de Şu'be'den naklederek (Âdem'e) mutâba'at etmişlerdir.”¹⁶

Ali b. el-Ca'd'ın burada mutâba'at konumunda yer verilen bu hadisi, yine *Sahîhu'l-Buhârî*'de bir başka bölümde ihticâc sadedinde şöyle tahrîc edilmiştir:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ، أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَسْبُوا الْأَمْوَاتَ، فَإِنَّهُمْ قَدْ أَقْضَوْا إِلَيَّ مَا قَدَّمُوا»

“Ali b. el-Ca'd > Şu'be > el-A'meş > Mücâhid > Âişe isnadiyla nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: Ölünün arkasından konuşmayınız. Onlar amelleri ile göçüp gittiler.”¹⁷

Bu gibi örneklere *Sahîhu'l-Buhârî*'de çokça rastlamak mümkündür.

¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tağliku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Sa'îd Abdurahmân), I-V, Beyrut 1405, II, 11. İbn Hacer'in ifadesi şu şekildedir:

ذَلِكَ فَأَمَّا أَنْ يَكُونَ اخْتِصَارَ الْحَدِيثِ الْمَعْلُوقِ أَوْ رَوَاهُ مِنْ حِفْظِهِ بِالْمَعْنَى فَذَلِكَ لَا يَجُزِمُ بِهِ لِمَحَلِّ الْخِلَافِ فِي جَوَازِ الرِّوَايَةِ بِكُلِّ الْأَمْرَيْنِ هَذَا مِمَّا خَرَجَ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ فِي صَحِيحِهِ وَأَمَّا مَا لَمْ يُخْرَجْ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ لَهُ عِلَّةٌ خَفِيَّةٌ مِنْ انْقِطَاعِ أَوْ اضْطِرَابِ أَوْ ضَعْفِ رَاوٍ وَخَفِيِّ ذَلِكَ عَلَى مَنْ صَحَّحَهُ

¹⁶ Buhârî, Cenâiz 97.

¹⁷ Buhârî, Rikâk 42.

2. Diğer Kaynaklarda Asıl Konumunda Tahrîc Edilmesi

Sahîhu'l-Buhârî'de mutâba'at konumunda yer verilen hadislerin bazıları, Müslim'in *Sahîh*'i başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte* içerisindeki sünenlerde ve diğer hadis kaynaklarında ihticâc amacıyla, asıl konumda rivâyet edilebilmiştir. Zira diğer hadis kaynaklarının musanniflerinin hiçbiri eserlerinde, Buhârî'nin *Sahîh*'inde dikkate aldığı gibi ağır şartlar gözetmemiştir. Zaten onlar Müslim hariç sadece sahîh hadislerden meydana gelen bir eser yazmayı da hedeflememiştir.

Bunların içerisinde Buhârî'ye en yakın duran ve diğerlerine göre eserinde hadis alırken daha sıkı şartları dikkate alan Müslim de, -yukarıda işaret edildiği gibi- Buhârî'nin ihticâc makamındaki asıl konumda hadis almayı uygun bulmadığı ve tadilin ikinci basamağında gördüğü râvîlerin hadislerine eserinde ihticâc makamında ve asıl konumda yer vermişken, diğer musannifler de eserlerinde Buhârî'nin mutâbi' hadislerine ve mutâba'atta yer verdiği râvîlerin diğer hadislerine asıl konumda yer vermekte hiç tereddüt etmemişlerdir. Hatta Buhârî'nin, *Sahîh*'inde mutâbi' hadisler için bile yeterli görmediği bazı râvîlerin hadislerine de eserlerinde yer verebilmişlerdir.

Buhârî'nin, *Sahîh*'inde mutâbi' olarak yer alan bir hadisin, Müslüm'in *Sahîh*'inde ihticâc için müsned olarak tahrîc edildiğine dair şu hadisi örnek olarak zikredebiliriz:

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ حَمَّادٍ، حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، عَنْ أُيُوبَ، وَعُيَيْبِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اجْعَلُوا فِي بُيُوتِكُمْ مِنْ صَلَاتِكُمْ، وَلَا تَتَّخِذُوهَا قُبُورًا» تَابِعَهُ عَبْدُ الْوَهَّابِ، عَنْ أُيُوبَ

“Abdülâla b. Hammâd > Vüheyb > Eyyûb ve ‘Ubeydullah > Nâfi’ > İbn Ömer isnadiyla nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: ‘Namazlarınızın bir kısmını evlerinizde kılın. Evleri kabirlere çevirmeyin.’ Abdülvehhab, Eyyûb’dan naklederek (Vüheyb’e) mutâba'at etmiştir.”¹⁸

Burada mutâba'at konumunda yer verilen Abdülvehhâb'ın bu hadisi, Müslim'in *Sahîh*'inde ihticâc sadedinde mevsûl olarak şöyle tahrîc edilmiştir.

وَحَدَّثَنَا ابْنُ الْمُنْثَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ، أَخْبَرَنَا أُيُوبُ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «صَلُّوا فِي بُيُوتِكُمْ، وَلَا تَتَّخِذُوهَا قُبُورًا»

“İbnu'l-Müsennâ > Abdülvehhâb > Eyyûb > Nâfi’ > İbn Ömer isnadiyla nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: Namazlarınızın bir kısmını evlerinizde kılın. Evleri kabirlere çevirmeyin.”¹⁹

Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verilen mutâbi' hadislere, diğer hadis kaynaklarında ihticâc makamında yer verildiğine dair bu gibi pek çok örnek bulmak mümkündür.

¹⁸ Buhârî, Teheccüd 37.

¹⁹ Müslim, Salâtü'l-müsâfirin 209.

C. Mutâbi' Hadislerin Kullanım Amaçları

Buhârî *Sahîh*'inde mutâbi' hadisleri farklı amaçlar için kullanmıştır. Bunlardan birkaç örneği incelemek suretiyle *Sahîhu'l-Buhârî*'de mutâba'at kullanımının amaçlarından bir kısmını tespit edebiliriz.

1. Mutâbi' Hadisin Ziyade Bilgi İçermesi

Buhârî'nin mutâba'at konumunda tahrîc ettiği bazı hadislerin metninde, asıl konumda verdiği hadise göre, ziyade bilgiler yer alır. Sika râvînin ziyadesi Buhârî'nin de içinde bulunduğu muhaddisler tarafından kabul görür. Dolayısıyla Buhârî de ziyade bilgi içeren rivâyeti, *Sahîh*'inde tahrîc etmek isteyecektir. Fakat hadisin ziyade bilgi içeren tarîk ile menkul muhtevası, Buhârî'nin asıl konumda zikrettiği rivâyetin bâb başlığı ile tam tamına mutâbık olmayabilir. Bu durumda Buhârî bu tarîki asıl konumda değil, mutâbi' olarak tahrîc eder.

Öte yandan mutâbi' tarîkin içerdiği ziyade, asıl konumda tahrîc ettiği rivâyetle anlaşılacak olan bir bilgiyi izah edebilir, Buhârî de okuyucuyu bu ziyade bilgiden mahrum bırakmamak ve konunun daha iyi anlaşılması adına o rivâyeti mutâba'at konumunda tahrîc eder. Bu durumu şöyle örneklendirebiliriz:

حَدَّثَنَا قَبِيصَةُ بْنُ عُقْبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُرَّةَ، عَنِ مَسْرُوقٍ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَرَبِعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا، وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْهُنَّ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنَ التَّفَاقُحِ حَتَّى يَدْعَهَا: إِذَا أُوْتِمِنَ حَانَ، وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ تَابِعَهُ شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ

“Kabîsa b. ‘Ukbe > Süfyân es-Sevrî > el-A‘meş > Abdullah b. Mürre > Mesrûk > Abdullah b. Amr isnadıyla nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Kimde dört özellik bulunursa katıksız münafık olur. Kimde de bu özelliklerden bir tanesi bulunursa o kimse, bu hasleti terk edene kadar nifaktan bir vasıf taşımış olur. Emanete ihanet eder, konuşunca yalan söyler, yaptığı anlaşmayı bozar, düşmanlıkta haddi aşar”.

Bu hadisi Şu‘be de A‘meş’ten naklederek (Süfyân es-Sevrî’ye) mutâba'at etmiştir.²⁰

Buhârî, hocası Kabîsa b. ‘Ukbe’den münafıklık alametlerine dair naklettiği bu hadisin, A‘meş’in Süfyân aracılığıyla gelen isnadını asıl konumda zikretmiştir. A‘meş’ten Şu‘be b. Haccâc’ın naklettiği tarîkini ise mutâbi' olarak tahrîc etmiştir. Hadisin buradaki mutâbi' tarîkinin, *Sahîh*'in Kitâbu'l-îmân bölümünde mu‘allak olarak, Kitâbu'l-mezâlim’de ise muttasıl olarak zikredildiği

²⁰ Buhârî, İman 25.

görülmektedir.²¹ Böylece Buhârî bu hadisi *Sahih*'inde üç yerde tekrar etmiş olmaktadır.

İbn Hacer'in belirttiğine göre Yahyâ b. Ma'în, Kabîsa'nın Süfyân-ı Sevrî'den rivâyetini zayıf addetmektedir.²² Dolayısıyla Buhârî, bu hadisi A'meş'ten nakleden Süfyân dışında da bir takım râvîler olduğunu ortaya koymakta ve böylece Süfyân tarîkini takviye etmektedir. Bu minvalde buradaki mutâba'at, hem rivâyetin ferd olmadığını ortaya koymakta hem de sıhhati ile ilgili ihtilafı ortadan kaldırmaktadır.

Burada daha önemli gördüğümüz husus ise, hadisin iman bölümünde mutâba'at konumunda verilen ancak mezalim bölümünde asıl konumda muttasıl olarak yer alan Şu'be tarîkinin, asıl konumda verilen Süfyân tarîkinde yer almayan **وَعَدَ أَخْلَفَ وَإِذَا** ziyadesini içermesidir.²³

Şu halde Buhârî, buradaki mutâba'atla hem hadisin Süfyân tarîkinin ferd olmadığını izah etmiş, hem de hadisin mutâba'atta yer alan Şu'be tarîkinde, asıl konumdaki Süfyân tarîkinde olmayan fazla bir bilgi içerdiğine işaret etmiştir.

2. Mevkuf Görünümlü Bir Hadisin Aslında Merfû Olduğuna İşaret Etmek.

Buhârî'nin, *Sahih*'inde ihticâc için asıl konumda yer verdiği bir hadis, bazen munkatı' gözükiyor olsa da, diğer tarîkleri dikkate alındığında aslında o hadisin mevşûl olduğu bilinmektedir. Bu durumda Buhârî asıl konumdaki hadisin munkatı' görünümünü gidermek ve hadisin aslında munkatı' değil muttasıl olduğunu bildirmek için, hadisin diğer tarîkine işaret eder. Bunu yaparken de hadisin tamamını tekrar etmemek için mutâba'at yöntemini uygular. Bu hususta şu örneği zikretmek mümkündür:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادَةَ، أَخْبَرَنَا يَزِيدُ، حَدَّثَنَا سَلِيمُ بْنُ حَيَّانَ، وَأَنْتَى عَلَيْهِ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مِينَاءَ، حَدَّثَنَا -
أَوْ سَمِعْتُ - جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، يَقُولُ: "جَاءَتْ مَلَائِكَةٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ نَائِمٌ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ:
إِنَّهُ نَائِمٌ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ الْعَيْنَ نَائِمَةٌ، وَالْقَلْبَ يَقْظَانُ، فَقَالُوا: إِنَّ لَصَاحِبِكُمْ هَذَا مَثَلًا، فَاصْرَبُوا لَهُ مَثَلًا،
فَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّهُ نَائِمٌ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ الْعَيْنَ نَائِمَةٌ، وَالْقَلْبَ يَقْظَانُ، فَقَالُوا: مَثَلُهُ كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى دَارًا،

²¹ Buhârî, Mezâlim 17. Mezâlim'de yer alan söz konusu muttasıl isnad şöyledir: Bişr b. Hâlid > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > el-A'meş > Abdullah b. Mürre > Mesrûk > Abdullah b. 'Amr > Resûlullah.

²² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî* (nşr. Dâru'l-Ma'rife), I-XIII, Beyrut 1379, I, 91.

²³ Fazla bilgi içeren Mezalim bölümü 17. Baktaki Şu'be hadisi şöyledir:

حَدَّثَنَا يَشْرُ بْنُ خَالِدٍ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ سَلِيمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْوَةَ عَنْ مَشْرُوقٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَرَبِعٌ مِنْ كُرٍّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا أَوْ كَانَتْ فِيهِ خِصْلَةٌ مِنْ أَرَبَعَةٍ كَانَتْ فِيهِ خِصْلَةٌ مِنْ الْيُفَاقِ حَتَّى يَدْعَهَا إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ

وَجَعَلَ فِيهَا مَأْدُبَةً وَيَعَثُّ دَاعِيًا، فَمَنْ أَجَابَ الدَّاعِيَ دَخَلَ الدَّارَ وَأَكَلَ مِنَ الْمَأْدُبَةِ، وَمَنْ لَمْ يُجِبِ الدَّاعِيَ لَمْ يَدْخُلِ الدَّارَ وَلَمْ يَأْكُلْ مِنَ الْمَأْدُبَةِ، فَقَالُوا: أَوْلُوهَا لَهُ يَفْقَهُهَا، فَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ الْعَيْنَ نَائِمَةٌ، وَالْقَلْبُ يَقْظَانُ، فَقَالُوا: فَالدَّارُ الْجَنَّةُ، وَالدَّاعِيَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَمَنْ أَطَاعَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ عَصَى مُحَمَّدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ، وَمُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَّقَ بَيْنَ النَّاسِ ” تَابِعَهُ قُتَيْبَةُ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ، عَنْ جَابِرٍ، خَرَجَ عَلَيْنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ“

“Muhammed b. Abâde > Yezîd > Selîm b. Hayyân > Sa‘îd b. Mînâ isnadiyla Câbir b. Abdullah şöyle demiştir: Resûlullah uyuyorken ona Melekler geldi ve kendi aralarında şöyle konuştular:

- O uyuyor.
- Gözleri uyuyor, (ama) kalbi uyanıktır.
- Sizin bu dostunuzu anlatan bir misal var.
- Öyleyse anlatın bakalım o misali!
- (Ama) o uyuyor,
- Gözleri uyuyor, (ama) kalbi uyanıktır,

-Onun misali ev yapan bir adamın misaline benzer ki, adam evinde bir ziyafet tertip etmiştir. Daha sonra da insanları ziyafete davet etmek için bir davetçiyi göndermiştir. Davetçiye icabet edenler, o eve girmiş ve sofradan da yemiştir. Davetçiye icabet etmeyenler ise o eve girememiş ve sofradan da yemiştir.

- Bu misali açıklayın ki anlasın.
- (Ama) o uyuyor,
- Gözleri uyuyor, (ama) kalbi uyanıktır,

-Ev cennet, davetçi de Muhammed'dir. Muhammed'e itaat eden Allah'a itaat etmiş, Muhammed'e asi olan da Allah'a asi olmuştur. Muhammed (cennete ve cehenneme gidecek) insanları ayıracıdır.

Bu hadisi Kuteybe, Leys > Hâlid > Sa‘îd b. Ebî Hilâl > Câbir isnadiyla rivâyet ederek Muhammed b. Abâde'ye mutâba'at etmiştir. Câbir: “Resûlullah bize doğru (evinden) çıktı” demiştir.”²⁴

Bu tarîkte Câbir olayı, “Resûlullah bize doğru (evinden) çıktı...” ifadesiyle merfû olarak anlatmıştır. Oysa Muhammed b. Abâde tarîkinde Câbir hadisi, “melekler geldi...” ifadesiyle başlamış, olay sanki Câbir'in kendi sözüymüş gibi anlatılmıştır. Bu durum da hadisin mevkuf olduğu izlenimi vermektedir.

Görüldüğü gibi Buhârî burada mutâba'at kullanarak, mevkuf gibi görünen

²⁴ Buhârî, İ'tisâm 3.

hadisin aslında merfû olduğunu bildirmiş ve böylece hadisin sıhhatiyle alakalı bir ihtilafı gidermiş olmaktadır.²⁵

Burada “hadisin açık bir şekilde merfû olan Kuteybe tarîkinin neden asıl konumda değil de Mutâbî’ olarak verildiği” gibi bir soru akla gelmektedir. Bu soruya cevap aradığımızda hadisin merfû olan Kuteybe tarîkinde bir illetin varlığı karşımıza çıkmaktadır. Hadisin merfû görünümü Kuteybe tarîkine *Sünen*’inde yer veren Ebû İsa et-Tirmizî’nin belirttiğine göre, Kuteybe tarîkinde hadisi Câbir’den nakleden Sa’id b. Ebi Hilâl aslında Câbir’i idrak edememiştir. Dolayısıyla hadisin Kuteybe tarîki hakikatte muttasıl değil, munkatı’dır. Buhârî de bu durumu bildiği için hadisin Kuteybe tarîkini asıl değil, Mutâbî’ konumunda vermeyi tercih etmiş olmalıdır.²⁶

3. Hadisin Ferd Olmadığını Ortaya Koymak Amaçlı Mutâba’at

Mutâba’at eden râvînin adı her zaman açıkça belirtilmez. Bazen kimin mutâba’at ettiği meçhul kalır ve “diğerleri ona mutâba’at etmiştir/تَابَعَهُ غَيْرُهُ” gibi meçhul ifade ile hadisin birden çok tarîki olduğu belirtilmeye çalışılır.

Böyle bir durumda Buhârî, kimin kime mutâba’at ettiğinden ziyade mutâba’un aleyhin rivâyet ettiği hadisinde yalnız olmadığını, yani hadisin ferd olmadığını ifade etmiş olmaktadır. Bu konuda da şu örnek verilebilir:

حَدَّثَنِي يَحْيَى حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ هَمَّامٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا حَوْزًا وَكَوْمَانَ مِنَ الْأَعَاجِمِ، حُمْرَ الْوُجُوهِ، فُطْسَ الْأَنْوْفِ، صَعَارَ الْأَعْيُنِ، وَجُوهَهُمُ الْمَجَانُّ الْمَطْرُوقَةُ، نَعَالَهُمُ الشَّعْرُ». تَابَعَهُ غَيْرُهُ عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ.

“Yahyâ > Abdürrezzâk > Ma’mer > Hemmâm > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Acemlerden kırmızı yüzlü, basık burunlu, küçük gözlü, yüzleri üstüne deri kaplanmış kalkanlar gibi, ayak-kabıları kıldan olan Hûza ve Kerman ile savaşmadığınız sürece kıyamet kopmaz”.

Yahyâ’dan başkaları bu hadisi Abdürrezzâk’dan naklederek Yahyâ’ya mutâba’at etmişlerdir.”²⁷

Burada Buhârî Yahyâ’ya mutâba’at edenin kimler olduğunu açıklamamıştır. Dolayısıyla Buhârî, Yahyâ’nın bu hadisinde yalnız olmadığına, birden fazla râvînin aynı hadisi hocası Abdürrezzâk’dan naklederek Yahyâ’ya destek olduğuna işaret etmiştir. Böylece Yahyâ’nın hadisi ferd olmaktan kurtulmuş olmaktadır.

4. Hadisin Farklı Metinlerinin Mevcudiyeti

Buhârî zaman zaman lafız farklılıklarını tespit suretiyle hadisi açıklamak

²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, XIII, 256-257.

²⁶ Tirmizî, *Emsâl* 1.

²⁷ Buhârî, *Menâkıb* 25.

için mutâba'at kullanır. Onun bu usulünü aşağıdaki örnekte görebiliriz:

حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ صُهَيْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْحَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخَيْثِ وَالْخَبَائِثِ تَابِعَهُ ابْنُ عَزْرَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ غُنْدَرٌ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا آتَى الْحَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى عَنْ حَمَّادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ

“Adem > Şu'be > Abdülazîz b. Suheyb > Enes tarikiyle nakledildiğine göre Resûlullah tuvalete girdiğinde ‘Allah’ım erkek ve dışı şeytanların şerrinden sana sığınırım’ diye dua ederdi.

İbn ‘Ar’ara ona (Adem’e) mutâba'at ederek bu hadisi Şu'be'den nakletmiştir.

Gunder, Şu'be'den naklen: ‘Tuvalate geldiği zaman’ diyerek rivâyet etmiştir.

Musa, Hammâd’dan naklen: ‘Tuvalete girdiği zaman’ demiştir.

Sa’îd b. Zeyd, Abdülazîz’den naklen: ‘Tuvalete girmek istediğinde’ diye nakletmiştir.”²⁸

Buhârî’nin burada zikrettiği dört mutâbi’ tarikte de gayesi lafız farklılıklarını ortaya koymaktır. Bu tariklerden İbn ‘Ar’ara ve Mûsâ b. İsmail et-Tebûzekî tarikleri muttasıl, Gunder ve Sa’îd b. Zeyd tarikleri mu’allaktır. Öte yandan Sa’îd b. Zeyd, hafızası tenkid edilmiş bir râvî olup Buhârî’de kendisinden sadece burada, mu’allak olarak ve mutâba'at amacıyla hadis nakledilmiştir.²⁹ Dolayısıyla Buhârî’nin hadisin anlamını açıklamak amacıyla mutâbi’ isnadlar nakletmesine ve bu hususta asıl rivâyette olduğu ölçüde sıhhat şartı gözetmemesine delalet eden bir rivâyet biçimidir.

5. Hadisin İtimada Şayan Tarikindeki Râvîyi Belirtmek

Buhârî hadisin itimada şayan tarikini asıl konumda vermek ister. Fakat hadisin en güvenilir tarikini belirleyen râvînin yer aldığı senet, isnaddaki başka bir râvîden dolayı, Buhârî’in nezdinde birinci derecede sıhhat mertebesinde olmaz. Bu durumda Buhârî hadisin, ismiyle şöhet bulduğu râvîsinin yer aldığı itimada şayan tarikini asıl konumda değil, mutâba'at konumunda verir, daha sahîh bulduğu başka bir tarikini ise asıl konumda zikreder. Zira Buhârî ilke olarak asıl konumda daha sahîh kabul ettiği isnadı tercih eder. Bu şekilde Buhârî hem prensibine göre hareket etmiş olmakta hem de sıhhatine vurgu yapmak istediği hadisin itimada şayan tarikini belirtmiş olmaktadır. Bu duruma dair şu örneği zikretmek mümkündür:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَنْجُوفِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا رَوْحٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَمُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ اتَّبَعَ جَنَازَةَ مُسْلِمٍ، إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا، وَكَانَ مَعَهُ

²⁸ Buhârî, Vudû 9.

²⁹ Bu hususta bk. İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-bârî*, I, 244.

حَتَّى يُصَلَّى عَلَيْهَا وَيُنْفَخَ مِنْ دَفْنِهَا، فَإِنَّهُ يَرْجِعُ مِنَ الْأَجْرِ بِقِيَرَاتَيْنِ، كُلُّ قِيَرَاتٍ مِثْلُ أُحُدٍ، وَمَنْ صَلَّى عَلَيْهَا ثُمَّ رَجَعَ قَبْلَ أَنْ تُدْفِنَ، فَإِنَّهُ يَرْجِعُ بِقِيَرَاتٍ». تَابِعَهُ عُثْمَانُ الْمُؤَدِّنُ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ.

“Ahmed b. Abdullah b. Ali el-Mencûfi > Ravh > Avf > el-Hasen ve Muhammed > Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Kim iman ederek ve sevabını Allah’tan umarak cenazeye katılır, cenaze namazını kılar, defin tamamlanana kadar cenaze ile bulunursa iki kırat miktarında ecir kazanarak cenazeden dönmüş olur. Her bir kırat Uhud Dağı gibidir. Kim de cenaze namazını kılar ve defin işlerine katılmadan cenazeden ayrılırsa bir kırat miktarında ecir kazanmış olur”.

Burada Osman el-Müezzîn (Ravh’a) mutâba‘at ederek Avf > Muhammed > Ebû Hüreyre > Resûlullah isnadıyla bu haberin bir benzerini nakletmiştir.³⁰

Aslında Osman b. el-Heysen el-Müezzîn Buhârî’nin doğrudan hocasıdır. Şayet Buhârî hadisin Osman tarîkini mutâbi‘i olarak değil de asıl konumda verseydi, hadisin şu andaki Ahmed tarîkinden bir derece daha âli bir isnadını asıl konumda tahrîc etmiş olacaktı. Fakat Buhârî Ravh’ı Osman’a göre daha sağlam buldu ve daha nazil bir isnad olmasına rağmen asıl konum için hadisin Ravh tarîkini Osman tarîkine tercih etti. Osman tarîkini ise mutâba‘at konumunda vermek suretiyle hem hadisin âli isnadına işaret etmiş oldu, hem de amaçladığı ve önemli bulunduğu, hadisin muteber tarîki kabul edilen Muhammed b. Sîrin tarîkini de tahrîc etmiş oldu. Zira Ravh tarîkinde Avf, hadisi hem Hasan el-Basrî hem Muhammed b. Sîrin’den naklettiği için, İbn Sîrin’in adını bazen zikreder bazen de terk ederdi. Osman ise hadisi, Avf’ın hocası olarak sadece Muhammed b. Sîrin’den naklederdi. Dolayısıyla Buhârî, Osman’ın tarîkini mutâba‘atta vermek suretiyle hadisin, tercihe ve itimada şayan bulunduğu Muhammed b. Sîrin tarîkine vurgu yapmış oldu.³¹

Bu rivâyette dikkat çeken husus, Buhârî’nin hadisi, asıl konumda nazil bir isnatla, mutâba‘at konumunda ise âli isnadla nakletmiş olmasıdır. İbn Hacer nâzil isnadlı tarîkin daha sahîh olması ile bu durumu izah etmiştir. Mutâba‘atın amacı ise, bu hadisin itibara şayan tarîkini oluşturan kilit ismi İbn Sîrin tarîkini vermektir. Bir başka deyişle itimada şayan isnadın kime ait olduğunu tespit etmektir.

6. Hadisin Mürsel veya Mevsûl Olduğunda İhtilaf Varsa

Buhârî ihticâc için asıl konumda verdiği hadisin mürsel mi yoksa mevsûl mu olduğu hususunda muhaddisler arasında ihtilaf olduğunda, hadisin mevsûl tarîkinin sübûtu bakımından daha güçlü ve ihticâc için daha uygun olduğunu ispat etmek için mutâba‘at kullanmıştır. Buhârî bu tercihi yaparken

³⁰ Buhârî, İman 36.

³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, I, 109.

şu iki hususu dikkate almıştır.

- Hadisin mevsûl tarîkini rivâyet edenlerin mürsel tarîkini rivâyet edenlerden sayıca çok olması.
- Hadisin mevsûl tarîkini güçlendirecek ek delillerin olması.

Böylece Buhârî hadis ilmindeki ağırlığıyla tercihini yaparak hadisin sübûtu ile ilgili ihtilafa da bir bakıma son noktayı koymuş olmaktadır. Bu duruma dair de şu rivâyeti örnek gösterebiliriz:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غُبَيْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أُسَامَةُ بْنُ حَفْصِ الْمَدَنِيِّ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ قَوْمًا قَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ قَوْمًا يَأْتُونَنَا بِاللَّحْمِ، لَا تَذَرِي: أَذْكَرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ أَمْ لَا؟ فَقَالَ: «سَمُّوا عَلَيْهِ أَتُنَّمُّ وَكُلُّوهُ» قَالَتْ: وَكَانُوا حَدِيثِي عَهْدٍ بِالْكَفْرِ تَابِعَهُ عَلِيٌّ، عَنِ الدَّرَاوَزِيِّ، وَتَابِعَهُ أَبُو خَالِدٍ، وَالطَّفَاوِيُّ.

“Muhammed b. ‘Ubeyd > Üsâme b. b. Hafs el-Medenî > Hişâm b. ‘Urve > babası > Âişe tarîkiyle nakledildiğine göre bir takım kişiler Resûlullah’a:

-İnsanlar bize et getiriyorlar, biz o ete Allah’ın isminin zikredilip zikredilmediğini bilmiyoruz, diye sordular. Resûlullah da:

-Siz besmele çekin ve yiyin” diye cevap verdi. Hz. Âişe “Onlar daha yeni Müslüman olmuşlardı” dedi.

Ali, ed-Derâverdî’den rivâyet ederek (Üsâme b. b. Hafs el-Medenî’ye) mutâba’at etmiştir. Ebû Hâlid ve et-Tufâvî de Hişâm b. ‘Urve’den rivâyet ederek (Üsâme b. b. Hafs el-Medenî’ye) mutâba’at etmiştir.”³²

Burada Buhârî’nin şeyhi Ali b. Abdullah el-Medînî, Hişâm b. ‘Urve’den bu hadisi Üsâme gibi muttasıl olarak rivâyet eden Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî’den rivâyet etmek suretiyle Üsâme b. Hafs el-Medenî’ye mutâba’at etmiştir. Mutâba’ati nâkisa diyebileceğimiz bu hareketle Buhârî, asıl konumda verdiği Üsâme b. b. Hafs el-Medenî’nin hadisini, hadisin başka tarîklerini ve gerek ihticâc bakımından güçlendirmiş olmaktadır.

Bu mutâba’atla Buhârî’nin asıl amacı, İbn Hacer’in belirttiği gibi, söz konusu hadisin muttasıl mı, mürsel mi olduğu hususunun tartışılmış olmasıdır. Zira bu hadisi İmâm Mâlik, Hişâm b. ‘Urve’den aynı isnadla senedinde sahabe râvîsi olan Hz. Âişe olmaksızın mürsel olarak rivâyet etmiştir. Üstelik İmâm Mâlik’e bu mürsel rivâyetinde Hammâd Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süfyân b. ‘Uyeyne ve Yahyâ b. Sa’îd el-Kattân gibi ünlü isimler de hadisi Hişâm b. ‘Urve’den rivâyet ederek mutâba’at etmişlerdir. Daha sonra, ed-Dârekutnî de mürsel tarîkin daha sahîh olabileceği kanaatini belirterek İmâm Mâlik’i desteklemiştir.

Buhârî ise bu durumda söz konusu hadisin mevsûl veya mürsel olduğu hususunda İmâm Mâlik, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süfyân b.

³² Buhârî, Zebâih 21.

‘Uyeyne ve Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân gibi hadis ilminin ünlü şahsiyetlerini karşısına alarak çok ciddi bir karar vermiştir. Dolayısıyla Buhârî bu hadisin mevsûl olduğunu ispat etmek için çabalamış ve bunu da mutâba‘at yoluyla halletmiştir.

Buhârî burada bahsi geçen iki şarttan birincisine uygun olarak mutâba‘at yöntemiyle hadisin daha fazla mevsûl tarîkini vermeye çalışmıştır. Diğer şarta gelince, ‘Urve b. Zübeyr’in Hz. Âişe ile olan hoca talebe ilişkisi hadisle iştigal eden herkes tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla ‘Urve’nin bu hadisi Hz. Âişe’den dinlemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durum Buhârî tarafından hadisin vaslını güçlendirir mahiyette görülmüş olmalı ki, mevsûl tarîki tercih etmesine sebep teşkil etmiştir.³³

Muhaddislerin kolay kolay cesaret edemeyeceği bu durum, aslında Buhârî’yi de zorlamış gibi gözükmektedir. Bilindiği gibi İmâm Mâlik’in dönemi ve öncesinde mürsel hadisler de mevsûl hadisler gibi ihticâc amacıyla kullanılıyordu. Hadisin mürsel ya da mevsûl olması ihticâc bakımından ulemeden kimseyi pek ilgilendirmezdi ve mürsel de mevsûl hadis vazifesini görebiliyordu. Fakat İmâm Şafii’den sonra, özellikle Buhârî ve *Kütüb-i Sitte* dönemi dediğimiz hicri III. asırda, mürsel hadisler ihticâc açısından mevsûl hadislerle eşit seviyede görülmez ve tek başına delil teşkil etmez oldu.³⁴ Nitekim *Kütüb-i Sitte*’ye baktığımızda çok az istisna dışında, tamamının merfû/muttasil hadislerden oluştuğunu müşâhade etmekteyiz. İşte bu nedenle Buhârî ilmi konularda kendilerine saygı duyduğu hocalarına karşı söz konusu hadisin mevsûl tarîkini tercihe şayan kabul etmiş ve bu tercihini de mutâba‘at yoluyla ispat etmeye çalışmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sahihu’l-Buhârî’de kullanılan mutâba‘at ve mutâbi‘ hadisler incelendi, konunun oldukça geniş olduğu müşâhade edilebilmektedir. Bununla birlikte mutâba‘atın *Sahihu’l-Buhârî*’de yer alması ile ilgili şu tespitler de bulunmak mümkündür:

³³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, IX, 634-635.

³⁴ Nitekim Ebû Dâvûd Mekkelilere yazdığı mektubunda bu hususu şöyle dile getirmiştir: وَأَمَّا الْمَرَابِئِلُ فَقَدْ كَانَ يَحْتَجُّ بِهَا الْعُلَمَاءُ فِيمَا مَضَى مِثْلَ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ وَمَالِكِ بْنِ أَنَسٍ وَالْأَوْزَاعِيِّ حَتَّى جَاءَ الشَّافِعِيُّ فَتَكَلَّمَ فِيهَا وَتَابَعَهُ عَلَى ذَلِكَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ وَغَيْرُهُ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ فَإِذَا لَمْ يَكُنْ مُسْنَدًا غَيْرَ الْمَرَابِئِلِ وَلَمْ يُوجَدْ الْمُسْنَدُ فَالْمُرْسَلُ يَحْتَجُّ بِهِ وَلَيْسَ هُوَ مِثْلَ الْمُتَّصِلِ فِي الْقُوَّةِ.
“Mürsel hadislere gelince, onlarla geçmişte Süfyân es-Sevrî, Malik b. Enes ve Evzâi gibi bazı âlimler ihticâc ederdi. Nihayet Şafii geldi, mürseller hadisleri tenkit etti. Ahmed b. Hanbel ve diğerleri de bu hususta Şafii’ye tâbi oldu. Mürsel dışında müsned bir hadis bulunmadığı zaman mürsel ile ihticâc olunur, (ancak) mürsel hadis müsned kadar kuvvetli değildir”. bk. Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş‘as es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fî vasfi Sünenihi* (thk. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut, ts. (nşr. Dâru’l-Arabiyye), s. 24-25.

Eserinin fazla hacimli olmamasına özen gösteren Buhârî, ifade etmek istediği açıklama gerektiren hususları mutâba'at kullanarak kısa ve öz bir şekilde izah etme yolunu tercih etmiştir. Böylece o, hem destek konumundaki mutâbi' hadisleri tekrar etmeksizin muhaddislerin anlayacağı bir üslupla zikretmiş, hem de mutâba'atta işaret ettiği hadislerin asıl ihticâc ettiği deliller değil, asıl delilleri takviye eden ek deliller olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Sahîhu'l-Buhârî'de mutâba'at konumunda yer verilen hadisler, ihticâc için asıl konumda muttasıl olarak tahrîc edilen hadislere göre sıhhat bakımından daha düşük mertebededir. Dolayısıyla eserde geçen mutâbi' hadislerin sıhhati, ne Buhârî'nin eserinin sahîh hadislerden meydana gelmiş olması vasfına aykırılık arz etmekte ne de *Sahîhu'l-Buhârî*'nin ulemanın üzerinde ittifak ettiği "Allah'ın Kitabı'ndan sonra en sahîh eser" olduğu konumuna hâle getirmektedir.

Buhârî'nin mutâba'at konumunda yer verdiği hadislerin bir kısmı, yine *Sahîhu'l-Buhârî*'de başka bölümlerde, ihticâc sadedinde ve asıl konumda muttasıl senedle tahrîc edilmiştir. *Sahîhu'l-Buhârî*'deki mutâbi' hadislerin neredeyse tamamı, diğer hadis kaynaklarında muttasıl senetle ihticâc konumunda tahrîc edilmiştir.

Sahîhu'l-Buhârî'deki mutâba'atın kullanımı, hadisin ziyade bilgi içermesi, merfû olduğunun tespiti, ferd olmadığının ispatı, metinleri arasındaki farklılıkların ortaya konulması, itimada şayan tarîhteki râvînin gösterilmesi, mürsel olarak bilinen bir rivâyetin muttasıl olduğunun izah edilmesi gibi sebeplere dayanmaktadır. Elbette *es-Sahîh* üzerinde bu minvalde gerçekleştirilecek muhtelif çalışmalarla farklı sebepler tespit etmek mümkündür.

"*Sahîhu'l-Buhârî*'de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları"

Özet: Müslümanlar tarafından, sübûtu açısından en sahîh eser olarak kabul edilen *Sahîhu'l-Buhârî*'nin, İslâmî ilimlerin bütün alanlarında tetkik edilmesi ve ilmi değerlendirmelerin sağlıklı yapılabilmesi için eserde uygulanan usûllerin açığa çıkarılması önem arz etmektedir. Buhârî'nin işaret etmekle yetindiği bu usûllerden biri, çeşitli nedenlerle eserine zenginlik kattığı mutâba'at kullanımında gösterdiği ustalığıdır. İster kullanım amacı, ister işaret ettiği derin bilgi hazinesi olsun, isterse eserinin kıymetini arttıran birer unsur olarak mutâba'at, hadis usulü ve rivâyet ilimlerinin kurallarının çoğunu bünyesinde barındırmaktadır. Bu çalışmada *Sahîhu'l-Buhârî*'de kullanılan mutâba'atın bütün yönleri ele alınmasa da, bilinmesi gerekli görülen bazı yönleri açığa çıkarılmaya çalışılmış, mutâba'atın kullanımı şekli, usulü, sayısı ve amaçları gibi hususlar incelenmiş ve hem eseri hem de musannifini daha yakından tanımak hedeflenmiştir.

Atıf: Ataullah ŞAHYAR "*Sahîhu'l-Buhârî*'de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XII/1, 2014, ss. 61-77.

Anahtar Kelimeler: mutâba'at, Mutâbi, i'tibâr, ferd, garîb.